



tidsskrift.dk

Dansk propaganda under Kejserkrigen 1625-29

Historie/Jyske Samlinger, Bind 1998 (1998)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_1998-PDF/ho_1998_74848.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=74848>

pdf genereret den : 28/5-2008

Dansk propaganda under Kejserkrigen 1625-29

Af Paul Douglas Lockhart

Under Trediveårskrigen oplevede man også i Danmark en enestående intensivering af den politiske propaganda. På grundlag af kongelige forordninger, trykte bønner og prædikener undersøger PhD Paul Douglas Lockhart her temaerne i forsvaret for Christian IV's indblanding i krigen 1625-29. Propagandalitteraturen var i hovedsagen forfattet af gejstlige og anslog religiøst temaer, der var almindelige i tidens andagts- og opbyggelseslitteratur. Hovedsynspunktet var, at krigen var en manifestation af Guds vrede, nedkaldt over det danske folk på grund af dets synder. Politisk åbenbarer krigspropagandaen i dens forsvar for kongens synspunkt over for rigsrådets med hensyn til dansk indblanding i krigen et principielt skifte i den måde, hvorpå det danske monarki opfattede sin rolle i den danske statsorden. Kongen betragtedes ikke længere som en primus inter pares i forhold til rådsaristokratiet, men som indehaver af et ophøjet embede med ansvar over for Gud for den danske stats velfærd. Derved anslår krigspropagandaen temaer, der peger frem mod enevældens indførelse i 1660.

Forskningen i 1600-tallets krigspropaganda

Krigspropaganda har hidtil være delvis upåagtet i forskningen i Trediveårskrigen. Selv de få eksisterende studier afslører imidlertid bemærkelsesværdige ligheder mellem de forskellige nationale typer af propagandalitteratur. To ligheder er især iøjnefaldende.

Det gælder for det første de konfessionelle temaers vigtighed. Det konfessionelle spørgsmål var i høj grad egnet til at skabe folkelig opbakning bag en regerings politik. I reformationens og modreformationens Europa blev befolkningerne – uanset om de var evangeliske, kalvinistiske eller katolske – ofte påmindet om kætternes ondskab. Konfessionel paranoia og intolerance var nem at udnytte i propagandaøjemed.

Men naturligvis var der også nationalstatslige interesser, som var fælles for krigspropagandaen i de europæiske stater, og som ofte indgik i en kombination med de konfessionelle motiver. Den seneste forskning vedrørende krigspropaganda i bl.a. Frankrig, Sverige, England og Sachsen har understreget, at regeringerne i disse stater med omhu påpegede de politiske og konfessionelle bevæggrunde bag deres udenrigspolitik. Propa-

gandaforfatterne forsøgte med andre ord ikke bare at udnytte folkelig modvilje mod de religiøse fjender. De konfessionelle stridigheder blev snarere del af en større dagsorden, som også omfattede forsvaret af statens territorium.

I sit fremragende studie af den svenske propagandavirksomhed, som gik forud for Gustav II Adolfs indgriben på protestantisk side i Trediveårskrigen i 1630, har Sverker Arnoldsson vist, at katolskfjendtlige prædikener og religiøse viser især blomstrede lige efter de habsburgske sejre i Tyskland i 1623-24. Da Gustav Adolf og hans kansler Axel Oxenstierna i slutningen af 1620'erne forudså, at en indgriben i de tyske territorier kunne blive nødvendig, brugte den svenske regering det konfessionelle argument for at overbevise befolkningen om, at nationens sikkerhed var truet: De habsburgsk-katolske sejre i det nordlige Tyskland, risikoen for et nederlag for Danmark og Polens mulige indblanding i krigen pegede i retning af, at et kejserligt angreb på Sverige var sandsynligt. Og et sådant angreb ville det være bedre at forebygge ved en svensk indgriben i Det tyske Rige.¹

I England fulgte Charles I's offentlige forsvar for et stort tvangslån til brug for krigen i 1626 det samme mønster. Som Richard Cust har påvist, fremhævede den engelske monark nødvendigheden af lånet til støtte for Christian IV, til den protestantiske sags bedste og derfor til Englands ære.²

Omvendt kunne man i visse situationer blive nødt til at nedtone de konfessionelle modsætningsforhold, hvis de ikke kunne forenes med de nationalstatslige interesser. Det ses mest udpræget i Frankrig, hvor Richelieus pamflettister forsvarede kardinalens kontroversielle beslutning om at give fransk støtte til tyske og svenske »kættere« i deres kamp mod kejser Ferdinand II ved at understrege, at der lå en trussel mod Frankrigs sikkerhed i en eventuel habsburgsk sejr.³

1. Sverker Arnoldsson: »Krigspropagandan i Sverige före Trettioåriga Kriget«, *Göteborgs Högskolas årsskrift* 47, 1941. Tonen i den svensk-venlige propaganda, som blev skrevet i Tyskland samtidig med Gustav II Adolfs indblanding i Trediveårskrigen, var anderledes. Se Diethelm Böttcher: »Propaganda und öffentliche Meinung im protestantischen Deutschland (1628-36)«, *Archiv für Reformationsgeschichte* 44, 1953, s. 181-202, og 45, 1954, s. 83-99; Silvia Serena Tschopp: *Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des Dreißigjährigen Krieges. Pro- und antischwedische Propaganda in Deutschland 1628 bis 1635*, Frankfurt a.M. 1991.

2. Richard Cust: *The Forced Loan and English Politics 1626-28*, Oxford 1987, s. 47-50, 55.

3. William F. Church: *Richelieu and Reason of State*, Princeton 1972; Gustave Fagniez: »L'Opinion publique et la polémique au temps de Richelieu«, *Revue des questions historiques* 60, 1896, s. 442-484.

Kejserlig rytterstandart, formodentlig fra Trediveårskrigen. På dugen af lysegul silkedamask er malet to korslagte sværd, der er stukket gennem en tornekrans. Inskriptionen »For Kristus og kirken« viser, at der er tale om en oprindelig katolsk standart, som må være erobret fra en kejserlig rytterenhed. Den har fået påsyet det af Christian IV i 1628 indførte dannebrogsmærke, hvorefter den har kunnet bruges af en dansk enhed. (Tøjhusmuseet. Her gengivet efter Christian IV og Europa, København 1988, planche XIII, s. 559).



I næsten hele det anti-habsburgske Europa udnyttedes frygten for dannelsen af et habsburgsk »universalmonarki« som argument for en militær indsats. Ved at give fremmede magter skylden for krigen »eksternaliserede« denne form for propaganda så at sige de faktorer, der nødvendiggjorde krigsdeltagelse.

Det er meget begrænset, hvad der findes af forskning om dansk propaganda under Trediveårskrigen. Både N.M. Petersen, Ludvig Helveg og P.M. Stolpe har diskuteret propagandalitteraturen, der for det meste var forfattet af gejstlige, men det har næsten udelukkende været som eksempler på tidens religiøse litteratur. Hverken propagandalitteraturen som sådan eller dens politiske betydning interesserede disse forskere. I den nyere forskning har Leon Jespersen berørt problemet i sin artikel om luksuslovgiv-

ning i 1600-tallets Norden, men krigspropagandaen er dog ikke af væsentlig betydning for artiklens hovedtema.⁴

Derfor er det ikke hidtil blevet gjort klart, at den krigspropaganda, der fremkom i Danmark under Kejserkrigen 1625-29, danner en betydningsfuld undtagelse fra de almeneuropæiske tendenser. Den danske krigspropaganda benyttede ganske vist de samme politiske og konfessionelle temaer, som anvendtes i den tilsvarende svenske og tyske protestantiske propaganda, ligesom ængstelse over truslen fra det habsburgske kejserdømme var en af de vigtigste grunde til, at Danmark overhovedet blandede sig i Trediveårskrigen. Disse motiver var imidlertid, som det skal vises i denne artikel, *ikke* de vigtigste i den danske propagandalitteratur.

Propaganda udadtil og indadtil

Det er velkendt, at kongen og rigsrådet ikke havde samme opfattelse af de tyske politiske anliggender og deres betydning for Danmark. Christian IV's beslutning om at deltage i krigen mod kejseren tog i høj grad udgangspunkt i kongens frygt for en habsburgsk ekspansion og for det mulige tab af de »fyrstelige friheder«, han som hertug af Holsten havde i tysk politik. Det var med andre ord kongens stilling som tysk *Reichsfürst*, der bestemte hans opfattelse af krigen i Tyskland og dermed den udenrigspolitik, han førte. Resultatet var som bekendt, at Christian IV trådte ind i krigen uden rigsrådets samtykke og uden støtte fra den danske stat. Først efter nederlaget ved Lutter am Barenberg i august 1626 modtog kongen egentlig hjælp fra Danmark, og ikke før hærene fra den katolske liga havde gjort indfald i Jylland i september 1627, blev kongeriget Danmark officielt indblandet i krigen.⁵

4. N.M. Petersen: *Bidrag til den danske Literaturs Historie*, København 1867-72, bd. 3, s. 139-148; P.M. Stolpe: *Dagspressen i Danmark, dens Vilkaar og Personer indtil Midten af det attende Aarhundrede*, København 1878-82/1977, bd. 1, s. 48-66; Leon Jespersen: »Statuskonsumtion og luksuslovgivning i Danmark og Sverige i 1600-tallet – en skitse«, Sten Åke Nilsson och Margareta Ramsay: *1600-talets ansikte*, Lund 1997, s. 176-178.

5. Paul Douglas Lockhart: *Denmark in the Thirty Years' War, 1618-1648. King Christian IV and the Decline of the Oldenburg State*, Selinsgrove, PA 1996; idem, »Denmark and the Empire. A Reassessment of Danish Foreign Policy under King Christian IV, 1596-1648«, *Scandinavian Studies* 62, 1992, s. 390-416; idem, »Religion and Princely Liberties. Denmark's Intervention in the Thirty Years War, 1618-1625«, *The International History Review* 17, 1995, s. 1-22. For afvigende synspunkter, se Leo Tandrup: *Mod triumf eller tragedie. En politisk-diplomatisk studie over forløbet af den dansk-svenske magtkamp fra Kalmarkrigen til Kejserkrigen*, 2 bd., Århus 1979; Theodor Christiansen: *Die Stellung Königs Christian IV. von Dänemark zu den Kriegseignissen im deutschen Reich und zu den Plänen einer evangelischen Allianz 1618-1625*, Kiel 1937.

Christian IV drog i krig i sin egenskab af hertug af Holsten og *Kreisoberst* for Den nedersachsiske Kreds. Eftersom rigsrådet ikke ville støtte ham, var propaganda i Danmark selv unødvendig ved begyndelsen af krigen. Krigen skulle finansieres af kongens egen formue, ved udskrivninger blandt de nedersachsiske fyrster og gennem kontributioner fra fremmede forbundsfæller. Set i det lys var krigspropaganda rettet til et internationalt forum det vigtigste. Mange pamfletter og skillingsviser, der for størstedelens vedkommende var trykt i Nordtyskland, skildrede Christian IV's strid i en tysk kontekst. Kongen fremhævedes som en stærk og retfærdig tysk fyrste, der ligesom Morits af Sachsen knap et århundrede før havde rejst sig for at forsvare »de tyske friheder« mod en alt for ærgerrig kejser.⁶ Det mest berømte skrift af dette indhold kom i 1627 og var en pamflet med titlen *Willt du den Käyser sehen?*, som var forfattet af en skriver ved Tyske Kancelli ved navn Levin Marskalk. Marskalk prøvede bl.a. at vende de frie rigsstæder i Nordtyskland mod kejseren ved at understrege truslen om et kejserligt *dominium maris Baltici*, der ville gå ud over byernes handelsinteresser i Østersøområdet.⁷

Her interesserer vi os imidlertid først og fremmest for den propaganda, der blev udformet til brug i Danmark selv. Det var i denne propaganda, at Christian IV og tilhængerne af hans udenrigspolitik for den danske befolkning fremlagde årsagerne til beslutningen om at intervenere i den tyske krig. Som sagt var det først efter slaget ved Lutter am Barenberg, da Christian IV blev forladt af sine allierede og blev tvunget til at søge understøttelse fra sit eget rige, at kongen forsøgte at forsvare sin krigsførelse over for Danmarks befolkning. Hvis vi ser »propaganda« som en bevidst indsats for at danne en offentlig mening, så kan den danske litteratur først fra dette tidspunkt – dvs. september 1626 – kaldes propaganda. Det påfaldende ved den danske krigspropaganda, som den blev formuleret mellem september 1626 og Kejserkrigens afslutning i sommeren 1629, er imidlertid, at dens temaer stort set var de samme som dem, der var blevet anslået i dansk opbyggelig litteratur siden krigens begyndelse i foråret 1625.

6. Max Grünbaum: *Über die Publicistik des Dreissigjährigen Krieges von 1626-1629*, Halle 1880, s. 3-30. Se videre Bodo Nischan: »Propaganda in an Age of Ideological Division. The Case of Saxony in the Thirty Years War«, *Journalism History* 4, 1977, s. 23-29.

7. [Levin Marskalk:] *Wilt du den Käyser sehen?*, København 1629; K. Nolden: »Die Reichspolitik Kaiser Ferdinands II. in der Publizistik bis zum Lübecker Frieden 1629«, dissertation, Köln 1958; Böttcher, »Propaganda«, s. 183-187.

Gejstligheden og krigspropagandaen

Den danske krigspropaganda efter september 1626, og den litteratur fra krigstiden, som foregreb den, skildrede krigen mod kejseren i enkle konfessionelle rammer: Krigen i Tyskland var en religionskrig, i hvilken selve kristendommens eksistens stod på spil. Der er heller ikke tvivl om, at kongen selv opfattede Kejserkrigen – delvis i hvert fald – som en *Religionskrieg*.⁸ Den overhængende krigsfare i forening med forøget katolsk virksomhed i Danmark tvang regeringen i København til at tage skridt til at skærpe kontrollen med »kættersk« aktivitet inden for rigets grænser.⁹ Men det vigtigste var, at kun ved at skildre krigen som et korstog kunne Christian IV gøre sig håb om at overbevise adelen og de øvrige stænder om, at en dansk deltagelse var tvingende nødvendig. Argumenter baseret på en angivelig trussel mod tyske »fyrstelige friheder« kunne ikke forventes at finde megen lydhørhed blandt monarkens undersåtter; kun få danskere eller nordmænd ville føle sig forpligtet til at ofre sig for Det tyske Riges konstitutionelle integritet. Den lutherske tro og hadet til katolikkerne var de eneste faktorer – bortset fra monarkiet selv – som bandt Oldenburg-statens forskellige folk sammen.

I denne henseende ydede gejstligheden Christian IV en uvurderlig hjælp. Ved Kejserkrigens begyndelse havde kongen ingen propagandister til sin disposition. Han havde stolet meget på sin historiograf og panegyrist, Claus Christoffersen Lyschander (1558-1624), der imidlertid døde kort før krigens udbrud. Under Kejserkrigen udfyldte gejstligheden det tomrum, der opstod med Lyschandens død.

Efter kryptokalvinisten Oluf Jensen Kocks fald i 1614 havde kongen i stigende omfang støttet den ortodokse, såkaldte gnesio-lutherske gruppe blandt gejstligheden. Med kongelig støtte beherskede denne gruppe – med Hans Poulsen Resen og Jesper Brochmand i spidsen – statskirken i årtiet før krigen. Under Resens ledelse var gejstligheden en trofast støtte for kongens inden- og udenrigspolitik lige fra Kejserkrigens begyndelse

8. Klaus D. Jockenhövel: *Rom – Brüssel – Gottorf. Ein Beitrag zur Geschichte der gegenreformatorischen Versuche in Nordeuropa 1622-37*, Neumünster 1989, s. 51-109; Christian IV til Hertug Georg af Brunswig-Lüneburg, 9. maj 1626, Rigsarkivet, Tyske Kancelli Udenrigske Afdeling/Almindelig Del, Ausländisch Registrant 59.

9. Johannes Steenstrup: »Et Forslag til Katholicismens Gjenindførelse i Jylland, fremsat til Pavestolen 1629«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., bd. 1, 1874, s. 625-642; Oskar Garstein: *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, bd. 4: *The Age of Gustavus Adolphus and Queen Christina of Sweden 1622-1656*, Leiden 1992, s. 72-183; Jockenhövel: *Rom – Brüssel – Gottorf*, s. 18-50.

til kongens død i 1648. Som helhed lader gejstlighedens politiske anskuelser sig vanskeligt indkredse, men i hvert fald den højere gejstlighed synes at have hældet stærkt mod royalismen. Det er ikke så mærkeligt, for ligesom i resten af Europa i denne konfessionaliseringens tidsalder gik kongemagt og kirke hånd i hånd og var fælles om en indsats for »social disciplinering« af befolkningen.¹⁰ Skønt få danske teologer viste interesse for politisk teori før udgivelsen af Jesper Brochmands *Systema universæ theologiæ* (1633), tyder enkelte vidnesbyrd på gejstlighedens royalisme. I 1626 skrev Nelaus Poulsen Nsted, der var sognepræst ved Skt. Nicolai Kirke i København, f.eks. en lille traktat om alle kristnes forpligtelse til at adlyde den verdslige øvrighed.¹¹

Der var forholdsvis få trykkerier i Danmark ved begyndelsen af 1600-tallet, og kongen og det teologiske fakultet ved Universitetet overvågede nøje, hvad der udkom på tryk. Selv berømte teologiske arbejder – som f.eks. Brochmands – undgik ikke kongens og »de Højlærdes« censur. Selvfølgelig havde reformationen i 1536 elimineret den gejstlige stands repræsentation i Rigsrådet, hvorved bispærne var uden direkte rolle i statens anliggender, men dette forhindrede ikke enkelte af dem i at udtrykke deres støtte til kongen under Kejserkrigen. Ved krigens højdepunkt beklagede Brochmand sig til Holger Rosenkrantz den Lærde over adelens utilbøjelighed til at støtte kongens anstrengelser i Tyskland: »Der er Ingen, som sukker, Ingen, som anraaber Gud for Kongens Huus, klæder sig i Sæk og Aske for Kongens Velfærd«.¹²

Der var to kanaler for krigspropagandaens udbredelse: for det første trykte traktater og skillingsviser, for det andet prædikestolene i de danske kirker. I begge tilfælde blev propagandaen udbredt af den danske gejstlighed. Danske præster og teologer forfattede en stor mængde trykte skrifter, som varierede fra lærde traktater på latin til småskrifter med bønner og viser på folkesproget. Endnu vigtigere var imidlertid det, som blev sagt fra prædikestolen.

10. Alex Wittendorff: »'Fire stolper holder et skidehus': Tidens forestillingsverden«, Svend Ellehøj (red.): *Christian IV's Verden*, København 1988, s. 232-234.

11. Nelaus Poulsen Nsted: *Quæstio, Det er: Spørsmåa/ om det er imod en Christen Kierlighed och Oprigtighed/ at der forordnis i den Christen Menighed Observatores, eller Beførere/ som skulle giffue flittelige act paa dem/ der modvillige offuertræde Guds oc Kongens Low.*, København 1626.

12. Jesper Brochmand til Holger Rosenkrants, 1626/27 (?), i Ludvig Helveg: *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*, København 1857, bd. 1, s. 347-348.

Bededagsforordningen 1626

For befolkningens store flertal har prædikestolen utvivlsomt været en mere stabil kilde til information end det trykte ord. Christian IV sikrede derfor, at kontakten mellem præsten og den menige mand ikke blot omfattede den normale ugentlige gudstjeneste om søndagen. Fra Kejserkrigens begyndelse påbød kongen særlige bededage over hele riget, inklusive Hertugdømmerne, Norge og Island.

Bededage var ikke et særligt dansk fænomen, endsige uhørt i Danmark. Kong Christian III benyttede sig kun lejlighedsvis af bededage, men Frederik II brugte dem med større hyppighed, idet der var ca. 23 bededage i løbet af hans 29-årige regering. Under Christian IV selv var der frem til 1626 i gennemsnit blevet proklameret en bededag årligt. Hver »bededag« varede tre dage, og sædvanligvis blev de påbudt for at påkalde guddommelig hjælp og bistand i vanskelige tider, f.eks. under pest eller hungersnød og dyrtid. De kunne imidlertid også bruges politisk. Frederik II havde f.eks. forordnet særlige »kirkebønner« for de belejrede protestantiske samfund i Nederlandene og de tyske territorier i 1570'erne og 1580'erne, og Christian IV havde i 1624 dekretet en bededag, hvorved man på samme tid skulle takke Gud for successen med sølvværket ved Kongsberg i Norge og henrettelsen af den katolske aktivist Arnold Weisweiler.¹³

Brugen af bededagene fra 1626 til 1629 afveg imidlertid væsentligt fra, hvad man hidtil havde set. For det første blev bededagene under Kejserkrigen afholdt med meget større regelmæssighed. Den første bededag under Kejserkrigen fandt sted i april 1625, kort efter at Christian IV havde overtaget embedet som *Kreisoberst* for Den nedersachsiske Kreds. I perioden fra april 1625 til efteråret 1626 var der kun én yderligere bededag (i marts 1626).¹⁴ Men bededagenes hyppighed og indhold ændredes dramatisk fra september 1626. Kort efter kongens nederlag ved Lutter am Barenberg udstedte den udvalgte prins Christian og regeringsrådet en kongelig forordning, der påbød bededage én gang om ugen. Denne bededagsforordning af 1626 viser en højere grad af kongelig indblanding end før. Ingen tidligere bededage var blevet forordnet så detaljeret, som det nu

13. Se f.eks. V.A. Secher: *Corpus Constitutionum Danicæ*, bd. 3, s. 64, og bd. 4, s. 147-149; Christian IV til Hans Mikkelsen, superintendent på Fyn, 6. marts 1624, Landsarkivet for Fyn, Fyns bispearkiv, Stiftets almindelige breve 1622-50; Oskar Garstein: *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, bd. 4, s. 112-183.

14. 12. december 1625, *Kancelliets brevbøger 1624-26*, s. 549.

skete. Før 1626 havde gejstligheden fået en udstrakt frihed til at bestemme bededagenes indhold, idet kongen kun specificerede tidspunktet for bededagen og lejlighedsvis også grunden til afholdelsen af den.¹⁵ I modsætning hertil skitserede bededagsforordningen af 1626 fremgangsmåden ved og indholdet af bededagene ned i mindste detalje. Biskopperne kunne i stor udstrækning selv udvælge passende prædikentekster fra Den hellige Skrift, men forordningen fastsatte meget strenge retningslinjer for prædikenernes og bønnernes indhold.

Bededagsforordningen af 1626 er det vigtigste udtryk for kongens indblanding i propagandalitteraturens udbredelse. Ifølge forordningen skulle enhver købstadsborger i Danmark og Norge gå til gudstjeneste hver fredag, mens bønderne i landsbyerne skulle gøre det om onsdagen. Endvidere skulle alle soldater i kongens hær i Nedersachsen deltage i gudstjenesten to gange om ugen. Det blev påbudt alle undersåtter at bede og synge salmer med deres familier om morgenen og om aftenen og at læse i Den hellige Skrift hver dag. Det var ikke tilladt at indtage måltider før gudstjenesten på bededagene, ligesom både drik og dans blev strengt forbudt.¹⁶ I hvert stift fik biskoppen ansvaret for at lade bededagsbønnerne trykke, således at de var nemme at bruge for »den gemene Mandt«.¹⁷ Skulle disse bestemmelser ikke være tilstrækkeligt klare, sørgede andre bestemmelser for folkets ædruelighed og deltagelse i gudstjenesten under bededagene. Også disse påbud, især den anden bededagsforordning fra september 1628, understreger den vægt, kongen tillagde bededagene.¹⁸

15. F.eks., Poul Madsen, superintendent på Sjælland, til Hans Laugesen, superintendent i Ribe stift, 5. september 1569, Landsarkivet for Nørrejylland, C4/303.

16. *Kancelliets brevbøger 1624-26*, s. 543; *Regesta diplomatica historiae Danicae*, 2. række, bd. 2, s. 742; *Hvorledis den Høybaarne Første oc Fjerde/ Herr Christian den Femte/ Danmarkis/ Norgis/ Wendis oc Gottis Udvalde Printz/ Hertug udi Slesvig/ Holsten/ Stormarn oc Dithmersken/ Greffue udi Oldenborg oc Delmenhorst/ Udi hans Kongl: Mayestatz fra-værelse til Regieringen forordnet/ med Danmarcki: Rigis Raad haffue for got anseet/ At visse Bede oc Bedrings Dage/ offuer disse Riger oc Lande/ udi disse besuerlige Tider/ skulle/ nest Guds hielp/ anstillis oc holdis*, København 1626; se også Secher: *Corpus Constitutionum Danicae*, bd. 4, s. 343-350.

17. Sætningen findes ikke i den trykte forordning, men er i det håndskrevne udkast til forordningen, som blev udsendt til superintendenterne (f.eks. i Landsarkivet for Fyn, Fyns bispearkiv, Stiftets almindelige breve 1622-50).

18. Forordninger af 22. februar, 24. februar og 2. september 1628, i Secher: *Corpus Constitutionum Danicae*, bd. 4, s. 404-405, 421-423.

Propagandaens temaer

Den statslige propaganda via kirken gav sig også udslag i trykte prædikener, bønner, viser og andagtsskrifter. For det meste var de skrevet af danske præster, og ofte stod de i direkte forbindelse med bededagene. Selvfølgelig er der grænser for, hvad den slags litteratur kan sige om den danske krigspropaganda, men taget under ét viser disse skrifter et bemærkelsesværdigt ensartet billede af den måde, hvorpå den danske gejstlighed prøvede at retfærdiggøre krigen mod kejseren.

Hovedtemaerne var næppe ukendte for den danske befolkning, for både bededagsforordningen og de trykte prædikener lå tematisk i forlængelse af den folkelige religiøse litteratur, som havde blomstret i århundredet efter reformationen. I logisk rækkefølge var temaerne følgende: for det første at Danmarks folk havde syndet i sin usædelighed, sin utugt, sit hovmod og sin vantro; for det andet at danskerne havde modtaget advarsler om Guds vrede gennem utallige tegn, men havde ignoreret tegnene; for det tredje at Gud uvægerligt ville straffe synderne med krig, pest, hungersnød og især et paveligt-kejserligt angreb; for det fjerde at folkets synder kun kunne tilgives, og Danmark frelses, ved omvendelse og lydighed mod Gud og kongen; og for det femte at kongen var rigernes og folkets frelser, som satte sit liv og sin formue ind for sit land og derfor i Guds øjne kunne sammenlignes med Israels krigerkonger fra Det gamle Testamente og måske også med Kristus selv.

Alle andre temaer i den danske propagandalitteratur fra Kejserkrigen overdøves af disse beskyldninger om det danske folks misgerninger. Bededagsforordningen fra 1626 befalede således sognepræsterne at minde deres tilhørere om Guds »hellige Munds Ords gruelige mißact oc forsømmelse iblant Oss/ voris mangfoldige atskillige Ondskabs oc Syndige Lasters daglig forøgelse hoß Oss...«.¹⁹ De trykte prædikener og bønner fulgte disse instrukser nøje.

Det ses i og for sig allerede før bededagsforordningen selv. »Thi wi (dißverre) haffue foractet dine Bud«, erklærede Niels Heldvad, der var astrolog ved Christian IV's hof og en populær forfatter, i en bøn skrevet til de første bededage holdt under Kejserkrigen i april 1625: »...voris Siæl haffuer forkast din Low/ oc wi haffue forladt oc ere affgangne fra det Løffte/ som wi gjorde met dig i den hellige Daab/ wi haffue

19. *Hvorledis den Høybaarne Første oc Herre ... til Regieringen forordnet ... At visse Bede oc Bedrings Dage ... anstillis oc holdis.*

mißhandlet oc haffd oss wgudeligh/ wi haffue giort oc udrettet det som grueligt er...«. ²⁰ Og i en trykt bøn skrevet i april 1625 for den tyske menighed ved Skt. Petri Kirke i København skrev Nelaus Poulsen Nsted, at »...wi haffue syndet oc giort wræt: Wi haffue været wgudelige oc afffaldne med vore Forfædre. Wi ere bortvigede fra dine Bud oc fra din Ræt«. ²¹

Nogle forfattere udpegede særlige synder og fejl, især med hensyn til den offentlige moral. Bl.a. blev de nye moder udsat for strenge angreb. Gejstligheden kritiserede jomfruer for deres afslørende og usædelige påklædning. Et skrift bebrejdede de menige danskere, »at de sig klæde i slig Tøy/ Som de vaar Kongers lige«. Denne kritik var et tilbagevendende tema i den danske opbyggelseslitteratur i perioden fra reformationen i 1536. ²²

»Syndens løn er død« hedder det i Romerbrevet (6,23). Danskernes ondskab ville ikke forblive ustraffet. Herren var vred på menneskene, og han ville straffe Danmark – og alle andre folk – for deres alvorlige synder. Danskerne havde dog ingen grund til at beklage sig over deres skæbne, for Gud havde advaret dem tilstrækkeligt om sin fortørnelse. Megen – hvis ikke den største del – af den folkelige andagtslitteratur, der blev trykt i Danmark efter reformationen, handlede om mirakler og hellige tegn, som var en opfordring til synderne om at angre og en advarsel om den truende katastrofe, hvis man undlod at lytte i tide. Pamfletter og viser berettede om mærkelige hændelser: om kors, der havde vist sig på himlen; om visioner af Kristus selv med blødende sår; om »blodig regn« og »blodstegn«; om unaturlige fødsler, både af dyr og mennesker; og om samtaler med den hellige Jomfru og med engle. Visionerne kunne referere til særli-

20. Niels Heldvad: *En Christelig oc Gudelig Bøn/ Som alle Onsdage effter Predicken/ udi Kongelig May: aff Danmarcks Lande/ Hertogdome oc Stifter etc. den 20 Aprilis/ Aar 1625 beskicket/ forordnet oc befalet er/ at bede oc læse*, København 1626.

21. Nelaus Poulsson Nsted: *En hiertelige Bøn/ som beais med stor Andæctighed i de Tydske Kircher/ i denne farlig Krigs Tid/ for vor Naadige Herre oc Konge/ Kong Christian den 4/ huis Majestat den Nedersächische Creissis Førster oc Stender haffue udvalt til deris Creiß Offuerst/ Den meenige Mand i disse Riger til lige saadan hiertelige Bøn oc Suck/ for hans kongelige Majestat at opvecke*, København 1625, s. 4-5.

22. Jørgen Madsen Braad: *En Bedrøffuede Vecters Morgensang oc klagelig Formaning til alle Christine i Danmark; om Guds grumme Vredsens Il: som er optendt i den gantske Verden; om den gruelig Krig oc Blodstyrning/ som flyder offuer alle Land: Oc om Pawens vddraget Suerd oc wnaadige Tyranni: Hoss Gud Fader aff Christi Naade/ ved Bøn oc Leffnitz forbedring/ at tage til Hierte oc affverge inde*, København 1627, v. 29; P.M. Stolpe: *Dagspressen i Danmark*, bd. 1, s. 63-66.

ge synder, som f.eks. den utugtige mode, men generelt var budskabet, at danskerne enten måtte ophøre med deres syndige optræden eller berede sig på Guds retfærdige vrede.²³

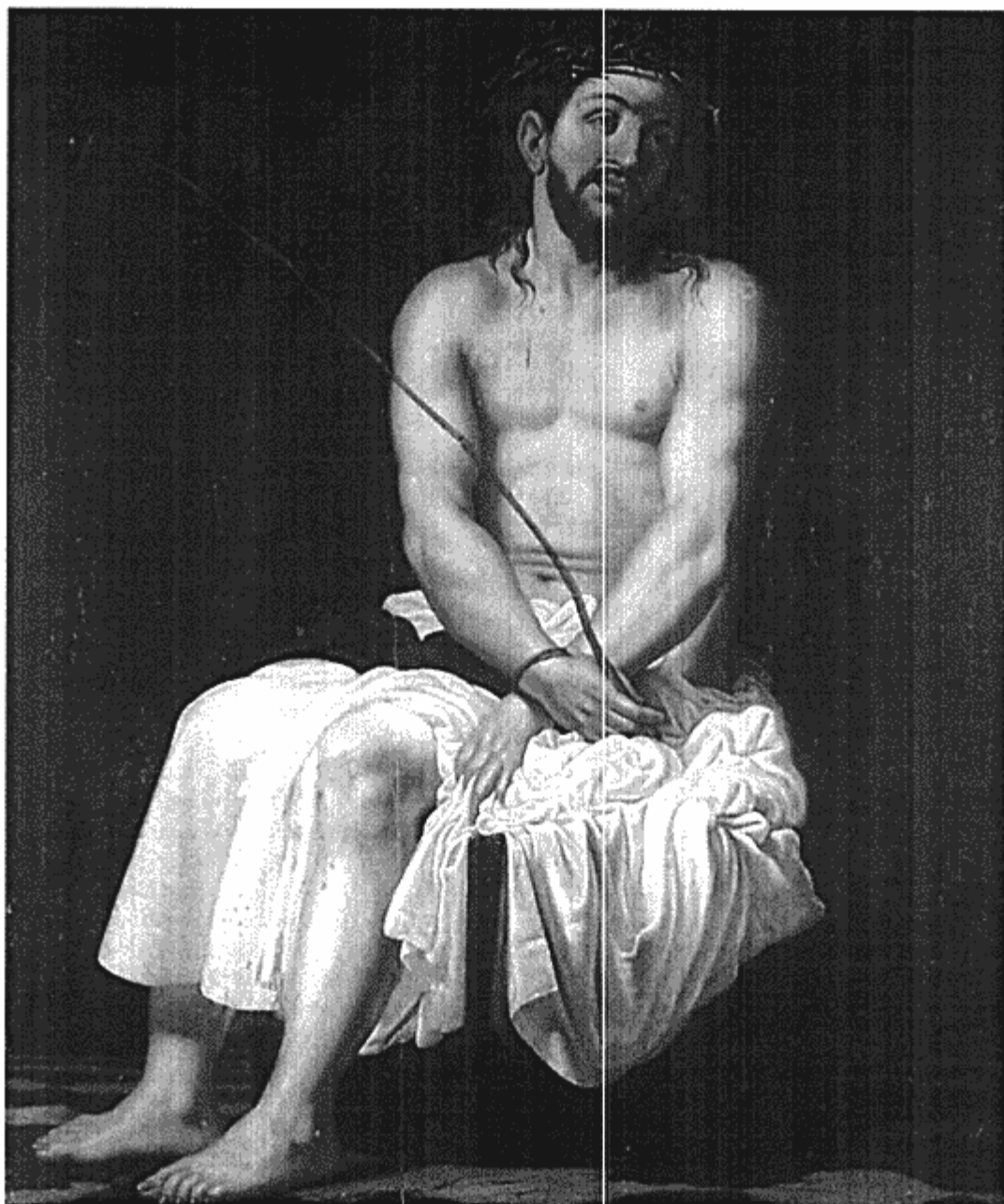
Antallet af indtrufne mirakler og selvudråbte profeter i Danmark steg stærkt med kongens militære indblanding i de tyske krigsbegivenheder i 1625. Senere skulle teologer – især Jens Dinesen Jersin – fordømme mirakellitteraturen for dens »løgne«, men under Kejserkrigen var det, som om den danske gejstlighed accepterede og endog benyttede den særlige genre. Bekendte præster, bl.a. Nelaus Poulsen Nsted og Niels Heldvad, havde allerede før krigen beskæftiget sig med den slags litteratur.²⁴ De mirakler, der blev berettet om under Kejserkrigen, afveg kun lidt fra dem, som kendtes før krigen, men hyppigheden var langt større. Sognepræst Peder Nielsen i Holbo herred i Nordsjælland iagttog således nogle stærke regnskyl af blodig regn i 1625.²⁵ Beretninger om syn, hvori den lidende Kristus indgik, fandtes ikke uventet i stor mængde. Christian IV's syn ved Rothenburg i december 1625 er det mest berømte,²⁶ men mange andre

23. Se f.eks. Iver Bertelsen: *Formaning til en christelig oc alvorlig Poenitentze*, København 1561; *En Prophecie Aff en Enfoldig Bonde Daatter*, København 1580; *Enn ny Vise om en Underlig Fødsel, som er sket i Væ i Skaane den 7. Maij Aar 1581*, København 1581; *Enn Ny Sang Om en Hiertens Bøn oc Formaning til gud, at hand icke vilde straffe oss i sin Vrede...*, København 1587; Hans Lauridsen: *Sialebog*, København 1587; Johan Pedersen Flensborg: *Vaag op!*, København 1595; Mogens Nielsøn: *Forklaring Offuer den gamle Kirkesang Et Lidet barn saa lysteligt*, Wittebergh 1613. Se videre N.M. Petersen: *Bidrag til den danske Litteraturs Historie*, bd. 3, s. 139-148; Stolpe: *Dagspressen i Danmark*, bd. 1, s. 48-66.

24. Stolpe: *Dagspressen i Danmark*, bd. 1, s. 64; Niels Heldvad: *Nicolai Helduaderi Resolution oc Forklaring, pa den Ny Comet oc Wuunlige Stierne, som bleff seet vdi Novembri oc Decembri Maanet, Aar effter Guds Byrd MDCXVIII*, København 1618. Om Heldvads virksomhed som astrolog og forfatter, se Holger Frederik Rørdam: »Nicolaus Heldvad. Et Litteratur- og Kulturbillede«, Rørdam: *Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17. Aarhundrede*, København 1891-1902, bd. 4, s. 1-64, 329-424; H.V. Gregersen: *Niels Heldvad, Nicolaus Helduaderus. En biografi*, København 1957.

25. Blodig regn og »blodstegn« var givetvis hverdagsagtige fænomener i dansk folketro. Rigsråd Jørgen Brahe berettede, at 13. august 1625 »vellet der levret blod up udi [et] Kier paa Odense He«. L.S. Vedel Simonsen: *Hr. Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse*, Odense 1845, s. 25.

26. R. Nyerup: »Kong Christian den IVdes egenhændige Optegnelser i hans Skriv- og Reisekalendere«, *Magazin for Reiseiagtagelser* 4, 1825, s. 549; C.F. Bricka, J.A. Fridericia og Johanne Skovgaard: *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, København 1887-1947, bd. 8, s. 420 n. 2; Hugo Johannsen: »Regna firmat pietas. Eine Deutung der Baudekoration der Schlosskirche Christians IV. zu Frederiksborg«, *Hafnia*, 1974, s. 102-106, 131; idem: »Den ydmyge konge. Omkring et tabt maleri fra Christian IV's bedekammer i Frederiksborg slotskirke«, *Kirkens Bygning og Brug. Studier tilegnet Elna Møller*, København 1984, s. 127-154; Holger Rasmussen: »Christian IV's syn«, *Fynske minder* 1957-59, 1960, s. 60-75.



Maleri af det syn af den lidende og forhånede Kristus (Ecce Homo), som Christian IV havde på slottet Rothenburg om morgenen den 8. december 1625. Maleriet er udtryk for, at kongen identificerede sig med Kristus. Nederst i rammen sidder en seddel med kongens egenhændige beretning om visionen. (Rosenborg. Her gengivet efter Steffen Heiberg: Christian 4. Monarken, mennesket og myten, København 1988, s. 248).

kunne fortælle om noget tilsvarende. Hans Mikkelsen – en af de mest indflydelsesrige gejstlige i Danmark som følge af sit meteorlignende avancement til bispestolen i Odense og sine nære forbindelser til enkedronning Sophie – blev således i juni 1627 meget imponeret over en lollandsk kvin-

des fortælling om et syn, hun havde haft af den blødende Kristus.²⁷ Fænomener på himlen – som f.eks. »brændende lys« midt om natten, tre sole, korsets tegn eller blodige sværd – var meget almindelige. Det samme gælder unaturlige fødsler, som også var et tidens tegn. En præst fortalte om et spædbarn, der blev født med et vanskabt kranium, som fik det til at se ud, som om den nyfødte havde hjelm på. Andre mennesker hævdede, at de havde oplevet, at spædbørn skreg i deres moders liv lige før deres skrækelige fødsel. En bonde i Jylland fortalte, hvordan hans ko havde født en kalv med et menneskeligt hoved; kalven bønfalet sin overraskede ejer om at bøde for sine synder og tilråde naboerne at gøre ligeså. Alle disse tegn advarede Danmark om Guds retfærdige vrede og om, at »Vore blodige Synder visseligen ad kalde ofuer os blodige Straf«.²⁸ Næsten alle blev fortalt af præster.²⁹

Der var tegn på Guds vrede, som ingen ville kunne benægte: naturfænomener og sygdomme, hungersnød og krig. At se den slags som udtryk for »Guds vredes ris« var ikke i sig selv nyt; mirakel- og andagtslitteratur fra den senere del af 1500-tallet havde bestandig påpeget »ulykker i disse farlige tider«. Heldvad var ikke alene, da han fortolkede tilsynekomsten af en komet i 1617 som et foruroligende varsel og måske som et krav fra Gud om anger.³⁰ Naturkatastrofer, som var tilkendegivelser af Guds retfærdige vrede, fandtes i overflod i årene før 1625. Både bededagsforordningen og Heldvads bøn omtalte »...Pestilenz/ hitzige Feber/ høffuelser/ oc alle slags Siugdomme: I lige maade/ paa nogen Aars tid/ met Jordens wfructsommelighed/ Hunger oc dyrtid/ met Storm oc Wværilig/ Haffens

27. Den 11. juni 1627, i Anne Riising og Mogens Seidelin (overs.): *Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41*, Odense 1991, s. 19.

28. *Vnderlig oc ofuer-naturlig Fødsel, seet i Nagskou i Laaland, Aar 1628 dend 25 Augusti*, København 1629.

29. Thorbern Jacobsen Hasebart: *En kort Fortegnelse/ paa atskillige Guds vredis Varseler/ som sig haffue tildragett vdi Skaane Stigt/ fra Aar Christi 1620 til 1626*, København 1627; Hans Nielsen: *Sørgeligt Spectackel oc Vundertegn Nu nyligen seet paa et nyfødt Pigebarn vdi Mørckøye liggendis i Socklundsherret vdi Gladsaxe Sogn*, København 1625; Nelaus Poulsen Nsted: *Om et vanskabt Pigebarn*, København 1625; Peder Nielsen: *Blods Tegn i Grested i Holboe Herred*, København 1625; *Vnderlig oc ofuer-naturlig Fødsel, seet i Nagskou i Laaland, Aar 1628... Oc Blod-Tegn Som nu nylig ere seet baade udi Fyen...*, København 1629. Hasebart var sognepræst i Lund og degn i Torna herred og var søn af Christian IV's hofflæge; Nsted var sognepræst ved Nicolai Kirke i København; Hans Nielsen var sognepræst i Gladsaxe; Peder Nielsen var sognepræst i Holboe herred. Den sidste pamflet indeholder indberetninger fra sognepræsterne i Nakskov, Vinding og Blidstrup.

30. Heldvad: *Resolution oc Forklaring. Se videre Kort Forklaring offuer Den Ny Comete, Med den lange Hale, eller wseduaanlige Stiernis Beskriffuelse...*, Helsingør 1619.

Bølger oc brusen...«.³¹ Pludselige katastrofer – som f.eks. de vulkanske udbrud på Island og tyrkiske piraters tilfangetagelse af islændinge i 1627 – blev fortolket i samme retning.³²

Det var imidlertid krigens hærgen over næsten hele Europa, som propagandaforfatterne lagde den største vægt på. Også dette tema var blevet anslået allerede før Christian IV's indtræden i krigen. Jens Dinesen Jer-sin, sognepræst ved Vor Frue Kirke i København, påpegede således allerede i 1621, at de oprørske bøhmiske stænders nederlag ved Det hvide Bjerg indvarslede starten på de sidste tider, som var forudsagt i Apokalypsen. Nu tog brugen af krigen som tema i den religiøse litteratur imidlertid til. I »En Bedrøffuede Vecters Morgensang« bemærkede Malmöpræsten Jørgen Madsen Braad, at den tyske krig hurtigt nærmede sig Danmark:³³

Thi borte er den gyldne Fred
I alle Kongens Riger/
Huor du skalt bliffue du ey veed/
At de dig ey bekriger...

Engeland oc Hispanien
Hin andens Fiender ere:
Franckrige oc Italien
Hver andre vill' fortere...

Ungeren lider aff Tyrcken tuang/
De kunde sig ey nære:
Bøhmens forfølgelß' er i svang/
For Christi Tro oc Lære...

31. Heldvad: *En Christelig oc Gudelig Bøn*, s. 1-2; *Hvorledis den Høybaarne Første oc Herre ... til Regieringen forordnet ... At visse Bede oc Bedrings Dage ... anstillis oc holdis*.

32. Folmer Dyrland: *Tatere og Natmandsfolk i Danmark*, København 1872/1974, s. 62-65; Torstein Magnussen: *Sandferdig oc kort Iszlandiske Relation, Om det forferdelige oc gruelige Jordskelff, som skedde for Østen paa Iszland, hoss Tyckebeys Kloster*, København 1627. Magnussens *Relation* var oprindeligt skrevet på islandsk; det var Niels Heldvad, som oversatte bogen til dansk.

33. Braad: *En Bedrøffuede Vecters Morgensang*, v. 6-10. Braad var sognepræst ved S. Nicolai Kirke i Malmö. Se videre H. Grüner-Nielsen: *Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530-1630*, København 1978-79, bd. 4, s. 102.

Sverig mod Polens Store mact
Haffuer sit Sverd uddraged:
Tyskland aff Pawen er foract/
Oc aff Krig ilde plaged...

Danskerne ville imidlertid ikke – eller kunne ikke – forstå disse tidstegn. Braads »Bedrøffuede Vecter« jamrede:³⁴

O Dannemarck huad du est blind
I disse sidste Tiider:
Du star det hen i Vejr oc Vind
Huad dine Naboer lider...

O Danmarck hui soffuer du saa/
Mens Ilden kruded fenger/
Oc giffuer ingen act der paa/
huad Straff der offuer henger...

Danskerne ville ifølge Niels Heldvad ikke høre på Guds hellige ord, ikke rette sig efter Herrens bud: »Oc alligevel wi dagligen haffue hørt dine Bud oc Befalninger/ sa ere wi dog icke bleffue dit hellige Ord hørsommelig oc lydig/ Men leffuet gantske wgudelig«.³⁵

Det danske folk havde ignoreret flere tegn på Guds retfærdige vrede og nægtede urokkeligt at angre; men nu var krigen nået til danskernes egen dørtærskel, og Guds vredes ris hang over deres hoveder. I sit fulde omfang var Guds vrede nu ved at ramme det fortabte Danmark: »...diße sidste Verdens tiders bedrøfflige tilstand/ offuer den gandske Christenhed«, forklarede bededagsforordningen fra 1626, »...nermere oc nermere til Oss angrendser ... at Wi udi lige maader maatte vndertuingis...«.³⁶ Braad gentog det: »Nu findis for din egen Dør/ Det blodige Suerd at Skade...«.³⁷

Hverken den kongelige forordning eller præsterne lagde fingrene imellem, når det drejede sig om årsagen til Guds fortørnelse. Nelaus Poulsen

34. Braad: *En Bedrøffuede Vecters Morgensang*, v. 1-2. Heldvad beklagede også, at Danmark ikke kunne se, at Gud allerede havde straffet nogle af de tyske territorier for at statuere et eksempel; se Heldvad: *En Christelig oc Gudelig Bøn*, s. 3.

35. Heldvad: *En Christelig oc Gudelig Bøn*, s. 1.

36. *Hvorledis den Høybaarne Første oc Herre ... til Regieringen forordnet ... At visse Bede oc Bedrings Dage ... anstillis oc holdis*.

37. Braad: *En Bedrøffuede Vecters Morgen-Sang*, v. 20.

Nested udtalte som sin uforbeholdne mening, at straffen var velfortjent: »Men saadant/ kiære Herre/ hafue wi Elendige/ med vore mange oc suaa-re Synder/ med Epicureiste Sickerhed oc dit hellige Ords Foract/ vel for-tient«. Fordi det danske folk var afvejet fra Guds kald og lov, »Der saare gjorde du Ræt/ at du sparde icke, men billigen straffer oss/ du Retfærdige Gud«. ³⁸ Heldvads bøn erklærede, at »voris store Synder oc Offuertrædel-ser/ foraarsaget dig til at heffne oc straffe«. ³⁹ Og bededagsforordningen af 1626 udfoldede det i detaljer: »...Aarsagen til all saadan Guds Vrede oc Retfærdige Heffn oc Straff icke er andet/ end hans hellige Munds Ords gruelige mißact oc forsømmelse iblant Oß/ voris mangfoldige atskillige Ondskabs oc Syndige Lasters daglig forøgelse hoß Oss/ voris traadsige wbodfærdige Hierters fremturende haardhed vdi Oss/ huor met Wi daglig Dag mißbruge oc foracte Guds naadige Langmodighed imod oss/ oc indsamle Oss guds Vrede paa hans Vredis Dag/ Oss til endelig forderffuelse/ med mindre Wi betiden omvende igien til hannem/ oc ved hans Naade oc Barmhiertighed vorde frelßde...«. ⁴⁰ Heller ikke Braads »vector« tøvede med at placere skylden: »Det vaar din ræt fortiente Løn/ Som du vel selff bekiender/ Idet du elsker ey Guds Søn/ Men hans Død offte skiender«. ⁴¹

Krigen og alle de deraf følgende ulykker var den guddommelige straf over dem, der havde vendt sig væk fra Guds ord og lov. Det danske folks ondskab var årsag til Guds vrede og dermed også til, at landet ville blive udsat for krig. Og den guddommelige straf, der ville ramme Danmark, ville blive streng. Indtrængende hære ville nedhugge danskerne uden nåde, de ville voldtage, dræbe, nedbrænde og plyndre, ja, endog myrde de ufødte i deres moders liv. Sognepræst i Møgeltønder Jørgen Pedersen Hegelund bebudede, at både rige og fattige, gejstlige og lægfolk, de syndige såvel som de retfærdige ville blive vidne til ødelæggelse af deres gods og nedslagtning af deres kvæg, og at de selv ville dø »Met Bysser/ Spitz/ [og] Helbard...«. ⁴²

Trods Herrens velvilje mod riget, opnået ved danskernes antagelse af den sande evangeliske tro ved reformationen, krævede Danmarks ondskab nu straf. For propagandisterne var danskerne at sammenligne

38. Nested: *En hiertelige Bøn*, s. 5.

39. Heldvad: *En Christelig oc Gudelig Bøn*, s. 1.

40. *Hvorledis den Høybaarne Første oc Herre ... til Regieringen forordnet ... At visse Bede oc Bedrings Dage ... anstillis oc holdis*.

41. Braad: *En Bedrøffuede Vecters Morgensang*, v. 22.

42. Jørgen Pedersen Hegelund: *Tvende Nye Sange, Den Første/ Kortelig beskriuer den ynckelige oc bedrøffuelige Indlands/ Saa vel som flere Landers Tilstand oc Leilighed udi denne Krigstid...Den Anden/ Er Davids LXXIX. Psalme...*, København 1629.

med Israels folk i tiden mellem Salomons død og kongeriget Judas fald: Befolkningens vantro nødvendiggjorde et bevis på Guds almagt. Den danske propaganda fra Kejserkrigens tid støttede sig stærkt til Det gamle Testamente. Det gælder generelt for propagandaen fra denne tid, men også her havde den danske propaganda sin særlige tone. Mens f.eks. den svenske krigspropaganda under Gustav Adolf hentede sin inspiration fra makkabæernes heroiske indsats, benyttede den danske propaganda med forkærlighed Jeremias', Daniels og især Ezekiels trøstesløse forudsigelser af straf og undergang.⁴³ Både Heldvad og Braad baserede f.eks. deres skrifter under Kejserkrigen på Ezekiel kap. 21. Dette kildevalg er ingenlunde tilfældigt. Som propagandisterne så det, stred danskerne, i modsætning til makkabæerne, ikke heltemodigt for at afkaste afguderiske undertrykkes åg.

Danmarks fjender – kejseren, paven og deres hære – blev betragtet som redskaber for Guds retfærdige vrede. Det betyder ikke, at dansk propaganda var fri for antikatolske holdninger. Især efter reformationsjubilæet i 1617 havde dansk religiøs litteratur været meget antikatolsk.⁴⁴ Braads »Bedrøffuede Vecter« advarede om, at »Det er Pawens faste forsæt/ Danmark at Reformere«, og om at »den Munck saa graa« vil komme med sin forfalskede lære. Braad bad derfor Herren om at »dempe Pawens blodige Suerd« og anråbte ham: »Styrt Pawen ned, giff ham sin Løn«. ⁴⁵ På trods af disse antikatolske udsagn ses Danmarks fjender aldrig som årsag til krigens begyndelse. I virkeligheden er det sjældent, at fjenderne bliver nævnt ved deres rette navn. Hegelund omtaler dem som et folk »aff fremmed Land ... Huis Spræck vi icke kund' forstaa« eller – med henvisning til Israels assyriske erobrere – som »de Niniviter«. ⁴⁶ På samme måde sammenlignede en anden præst dem med amalekiterne. ⁴⁷ I virkeligheden var propagandaforfatterne slet ikke interesserede i de politiske årsager til kri-

43. Wolfgang Harms: »Gustav Adolf als christlicher Alexander und Judas Makkabaeus. Zu Formen des Wertens von Zeitgeschichte in Flugschrift und illustriertem Flugblatt um 1632«, *Wirkendes Wort* 35, 1985, s. 168-183.

44. Jesper Brochmand skrev en stor mængde pamfletter og bøger, som angreb papistisk »kæteri og overtro« heftigt; i sin bog *Gudelig underuißning: Om It Guds Barn/ vden sin siærlis største skade oc Saligheds fordærffuelse/ kand den Papistiske Religion antage*, København 1627, forklarede han, at svaret på hans spørgsmål var »nej«.

45. Braad: *En Bedrøffuede Vecters Morgen-sang*, v. 21, 26, 36, 46.

46. Hegelund: *Tvende Nye Sange*, v. 4, 15.

47. Niels Christensen Winther (?): *En hiertelig tilbørlige Tacksigelse/ for den ynskelig oc meget dyrebare Gylden Fred/ som os saa gandske naadeligen ved vor Freds Første oc Herre Jesum Christum/ uden all Menniskelig Forordning i alle maader/ aff Faderlig medynck oc blotte Miskund skencket oc gifuen er*, København 1630, v. 37.

gen i Europa, de søgte ingen forklaring ud over danskernes syndighed. Hvis paven med sit »blodige sværd« ville forsøge at »reformere« Danmark med sin »falske lærdom«, så var denne handling en guddommelig straf, der var retfærdiggjort af danskernes gudsbespottelige opførsel. – Dette er nok den mest markante forskel mellem propagandaen i Danmark og propagandaen i det øvrige Europa. I den danske krigspropaganda optræder Danmarks fjender som viljeløse skuespillere i en hævngherrig Guds hænder, som straffende redskaber for Guds vilje, ikke som politiske kræfter med deres egen dagsorden.⁴⁸

Hvad kunne danskerne så gøre ved deres elendige stilling? I realiteten var der næsten ingenting at stille op. Danskerne skulle angre deres synder, men måtte ellers bøje sig under den uafvendelige straf. Alle propagandaforfatterne var enige om, at Guds straf var uundgåelig, og at Gud ikke ville høre danskernes bønner om nåde. Først efter at Danmark var blevet revset, og danskerne havde forbedret sig, ville Gud frelse dem. Han ville sprede og tilintetgøre Danmarks fjender og redde dette nordlige »Jerusalem« for at demonstrere sin magt og sin kærlighed til sit udvalgte folk. Omvendte ville danskerne så atter komme til deres Gud, som Hegelund f.eks. udtrykte det:⁴⁹

Endog hand haffuer os slaget/
Som wlydige hart plaget/
Udi Ilden rensset oc prøffu't/
Oc udi Kaarsens Skole øffu't/
At vi der ved kund' bliffue fromme/
Omvente/ oc til hannem komme.

Det var ikke tilfældigt, at Heldvad henledte opmærksomheden på Ezekiels profetier om Gog, Magogs konge. Kun Gud selv kunne redde Danmark, alle menneskelige bestræbelser var forgæves.⁵⁰ Braad pålagde danskerne ikke bare at angre og bede, men formanede også til villig skattebetaling uden klage over den verdslige øvrighed, fordi: »...Den er dig ey til maade, At du kant ey din villie saa/ Oc dog selff altid raade«. ⁵¹

48. Se Heldvad: *En Christelig oc Gudelig Bøn*, s. 3; Jacob Gregersen Landskrone: *Errindring om Den store oc vnderlige Velgierning/ huilcken oss er vederfare/ der vdi/ at all Naadsens Gud har saa Naadeligen/ Ja ræt Faderligen vddreffuit vore Fiender aff Judland*, København 1629, v. 3-4; Nested: *En hiertelige Bøn*.

49. Hegelund: *Tvende Nye Sange*, v. 16.

50. Braad: *En Bedrøffuede Vecters Morgen-sang*, v. 32, 33, 35-37.

51. Braad: *En Bedrøffuede Vecters Morgen-sang*, v. 23, 44.

Gud havde dog givet Danmark en forkæmper. Christian IV optræder på en fremtrædende plads i de trykte prædikener og bønner, sædvanligvis netop hvor Danmarks totale tilintetgørelse syntes uundgåelig. Propagandisterne kunne enes om, at kongen selv var den, der ville frelse sit rige. Braad skildrede kongen som en, der kæmpede for Danmarks sikkerhed og den rette tro: »Han strider med stor Farlighed/ For Guds Ords reene Lære«. For Anders Arrebo var kongens indtræden i den tyske krig ikke noget uventet skridt af en så from konge. I *Torcular Christi*, en række prædikener skrevet til den stille uge i 1626, roste Arrebo kongen til skyerne for hans tyske politik. Kongen skildredes som »en underbarlig Handtheffver oc forsvarer offver Guds Ord oc Kircke«. ⁵² Christian var i sandhed en *kristen* konge – »Weil auch sein Nahm heist Christian«, som Albert Wegener sagde med et lille ordspil. ⁵³

Men Christian IV var mere end en gudfrygtig og tapper konge. Han inkarnerede de gammeltestamentlige krigerkonger, blev kaldt folkets David eller Salomon. Heldvad og Arrebo sammenlignede ham med Ezekias, Josafat og Josua og anråbte Gud om at støtte Christian, ligesom han havde støttet Israels konger. Men ofte gik propagandisterne endnu videre med beskrivelser af kongen, der nærmest fik ham til fremstå som Kristus. Ifølge Braad var kongen også folkets frelser: »Hand strider for vor Salighed/ For Troen oc Guds ære«, og han »strider... At dig skal intet skade«. ⁵⁴ Og Arrebo skildrede i *Torcular Christi* kongen som den trofaste hyrde, der vogter sin hjord mod ulvens anfald: »...hand er uddraget aff den hellig Aands Indskiudelse mod Christi Kirckis Fiender, oc som en trofast Hyrde staar i Dørren paa Faarestien, at Ulffven icke skal indpasse, myrde oc ihjelslaae hans arme Faar eller dennem jammerlig adsprede; Oc der med beviis hans Kongelig Majestet sig at være saadan Mand oc Herre som Gud søger oc leeder effter, som Ezechiel taler, thi hand staar Nat oc Dag i Gabet for Landet med inderlig oc aandelig Paakaldelse, oc Bøn til den Høyste Gud Zebaoth som er mæchtig i Striden: Dernest oc med Vaaben oc Verie, christelig, Jesu Kirckis Skade at affværge, oc skatter sit Liff ringe

52. Anders Arrebo: »Torcular Christi«, Vagn Lundgaard Simonsen: *Anders Arrebo. Samlede skrifter*, København 1965-84, bd. 3, s. 415. Arrebo havde god grund til sin servile tone. I 1622 afsatte kongen Arrebo fra hans stilling som superintendent i Trondheim på grund af teologens skandaløse opførsel ved nogle bryllupper i Norge. Arrebo håbede at blive vel anskrevet hos kongen igen. Erich Pontoppidan: *Annales Ecclesiae Danicae Diplomatici, oder nach Ordnung der Jahre abgefasset und mit Urkunden belegte Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck*, København 1741-52, bd. 3, s. 729-731.

53. Albert Wegener: *Krieges und Sieges Gesang/ nebst Einem Christlichem Gebeth*, 1625, v. 4.

54. Braad: *En Bedrøffuede Vecters Morgen-sang*, v. 38, 39.

mod Guds hellige Naffns Lov oc Ære, i det hand saa trolig beviis sig med utænckelig Besværlighed Natt oc Dag, naar andre soffve vel tryggelig«. ⁵⁵

Christian IV kæmpede for sit folks velfærd og sikkerhed, men også for hele kristenheden. »Ach Herr«, anråbte Albert Wegener i 1625 Gud, »Er heist Christian/ vnd ist ein Christ geworden in der Tauffe; vmb Christi vnsers Herren deines lieben Sohns willen gedencket er zu Streiten vnd zu Kempffen einen Christlichen Kampf wider die Feinde deiner Christenheit«. ⁵⁶

Propagandaens forfatningsmæssige betydning

Kejserkrigens udfald blev en katastrofe for Danmark og for Christian IV. Men krigen blev også en næsten fuldstændig opfyldelse af Braads, Heldvads, Arrebos og de andre propagandisters forudsigelser i prædikener og viser. Nok led Danmark et stort nederlag, men freden i Lübeck var næsten et mirakel. Herren havde godt nok straffet danskerne for deres vantro, og Danmarks fjender havde, som redskaber for Guds retfærdige vrede, krævet mange ofre og dermed bevist Guds mishag og fortørnelse. Men efter lidelserne »udi Kaarsens Skole« blev Danmark reddet af et næsten himmelsk mirakel, og pavens styrker blev drevet tilbage, ikke ved menneskelige gerninger, men af Herrens egen hånd. I krigen var det kun kongen selv, der stod fast for at modstå de rovlystne angribere. Ligesom Det gamle Testaments krigerkonger, og måske ligesom Kristus selv, ofrede kongen sig for at frelse folket. Kejserkrigen var ikke Danmarks sejr. Men propagandisterne havde heller ikke forudsagt sejr – kun redning fra fuldkommen tilintetgørelse. Tilsyneladende havde Herren opfyldt sit løfte, således som propagandaforfatterne havde forudsagt, og dette understregede sandheden i deres spådomme. ⁵⁷

Nederlaget betød en afslutning på den nære forbindelse mellem kongen

55. Arrebo: »Torcular Christi«, s. 415.

56. »Ein Christlich Gebeth ansetzo Täglich zu sprechen«, Wegener: *Krieges und Sieges Gesang*.

57. Lübeckerfreden inspirerede også nogle bøger og pamfletter i samme dur, f.eks. Hans Poulssøn Resen: *Pro Pace Adeo insperata et tali tempore vere divina, Gratiarum actio congratulatioque solennis*, København 1629; Jesper Brochmand: *Pro Pace Praeter spem mirabiliter restituta ... Gratiarum actio*, København 1629; Winther: *En hiertelig tilbørlige Tacksigelse. Om fredsforhandlingerne i Lübeck*, se 'Protocol dessen so nach der handt bey den zu Lübeck gehaltenen Friedens tractaten in Ao. 1629 vorgelauffen', Rigsarkivet, Tyske Kancelli Udenrigske Afdeling/Special Del, Tyskland; Kejseren A II 13; E.K.H. Wilmanns: *Der Lübecker Friede*, Bonn 1904; Lockhart: *Denmark in the Thirty Years' War*, s. 198-207.

og rådsaristokratiet, som havde fået adelsvælden til at fungere i Danmark. Rigsrådet bebrejdede kongen, at han havde foranlediget en krig, som kun resulterede i dyrtid, økonomiske vanskeligheder og næsten statsbankerot; omvendt gav kongen rådsaristokratiet skylden for at have nægtet ham finansiel støtte, indtil det var for sent. I de følgende nitten år af sin regering stod Christian IV over for et mere og mere højrøstet rigsråd, som igennem streng kontrol med statsfinanserne søgte at begrænse kongens manøvre-frihed med hensyn til udenrigs- og militærpolitikken. Ganske vist foretog Christian IV aldrig det afgørende skridt henimod absolutismen og det arvelige monarki, som hans søn og efterfølger Frederik III indførte, men indtil 1645 forsøgte kongen – ganske vist med beskedne resultater – at undgå rigsrådets begrænsninger ved at manipulere med rigets forvaltningsstruktur og finanser.⁵⁸

Krigen medførte således en splittelse i den danske statsledelse. De to elementer i *Danmarks krone* – kongen og rigsrådet – havde aldrig været fuldt integrerede, men kongen og rigsrådet havde dog fungeret i rimelig samdrægtighed under Christian III, Frederik II og i Christian IV's første år, ikke mindst når man sammenligner med de konstitutionelle brydninger i det øvrige Europa i 1500- og 1600-tallet. Ved Kejserkrigens slutning var kongen og rigsrådet imidlertid splittede og rivaliserende magtorganer. Den politiske propaganda under krigen kan måske tænkes at have været en medvirkende grund til denne udvikling, men her skal propagandaen dog blot anskues som et barometer for den politiske forandring.

Heller ikke når man ser på skildringen af kongen, hans rolle i krigen og hans stilling i regering og samfundsorden, repræsenterer propagandalitteraturen under Kejserkrigen noget fuldstændig nyt. Hverken argumenterne eller den påberåbte dokumentation til støtte for pointerne var en nyhed; de var i forvejen velkendte for deres publikum, gejstlighed såvel som lægfolk. Tidligere dansk propaganda og panegyrik havde også berømmet kongen som kriger og som troens forsvarer. Under Kalmarkrigen 1611-13 priste den danske propaganda Christian IV's fromhed og militære dygtig-

58. E. Ladewig Petersen: »War, Finance and the Growth of Absolutism. Some Aspects of the European Integration of Seventeenth-Century Denmark«, Göran Rystad: *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*, Lund 1983, s. 33-49; Steffen Heiberg: »'De ti tønder guld'. Rigsråd, kongemagt og statsfinansier i 1630'erne«, *Historisk Tidsskrift* 13. rk., bd. 3, 1976, s. 25-58; Lockhart, *Denmark in the Thirty Years' War*, s. 192-277.

hed, og den kaldte ham i et enkelt tilfælde folkets »trofaste hyrde«; men tillige roste denne propaganda kongens hær og dens adelige anførere. Lyschanders panegyrik understregede kongens krigeriske dyder; men Lyschander lovpriste også, i adelsvældens ånd, rigsrådet og hele den adelige stand.⁵⁹

I forhold hertil er den danske propagandalitteratur fra Kejserkrigen meget mere kongeligt sindet. Nu levnes hverken adelen eller rigsrådet megen ære. Christian IV's kamp skildres som en ensom kamp. Som kong David eller måske endda som Messias kæmper kongen ganske alene for at frelse sit syndige folk, i lige så høj grad et redskab for Herrens vilje som kejserens styrker.

Denne kongeligtsindede tone var ikke bare et udtryk for Christian IV's selvforherligelse. Skønt bededagsforordningerne viser den direkte kongelige indblanding i propagandaens formulering, antyder de på ingen måde den samme intime forbindelse mellem statsledelsen og propagandaen, som man f.eks. finder i Sverige. Ifølge Sverker Arnoldsson udøvede den svenske kongemagt strengt opsyn med næsten enhver detalje i udarbejdelsen af prædikenernes emner og bønnerne på de forordnede *bönedagar*.⁶⁰ Christian IV var også opmærksom på sin propaganda, det giver forordningerne tilskrækkeligt bevis på. Men der er afgørende forskel mellem den danske og den svenske propaganda, når vi ser på kongens rolle. Gustav Adolf og Axel Oxenstierna havde allerede flere år inden landgangen i Pommern i 1630 omhyggeligt forberedt det svenske folk på muligheden af en krig i Tyskland. I Danmark var der intet tilsvarende forsøg fra regeringens side på at forberede folket på krigens byrde. Indtil offentliggørelsen af den første bededagsforordning i 1626 – femten måneder efter krigens begyndelse i Den nedersachsiske Kreds – viste monarkiet kun ringe interesse for krigspropaganda. Straks fra krigens begyndelse gav den danske gejstlighed imidlertid frivilligt sin fulde støtte til kongens uden-

59. Se f.eks. Hans Henriksen Bang: *En liden Kriegs Sang oc Bøn, som alle Danmarckis oc Norgis Rigers oc deris underliggende Landers oprictige Undersaate bør hiertelig at siunge oc bede i denne tid*, København 1611; Anders Arrebo: *En gantske Kort Extract offuer den store Lycke oc Seyeruinding...*, København 1611; Claus Christoffersen Lyschander: *Den Calmarske Triumph. Gud Almechtigste til Tacksigelse*, København 1611, trykt i Flemming Lundgreen-Nielsen et al.: *C.C. Lyschander's Digting 1579-1623*, København 1989, bd. 1, s. 272-292.

60. Jespersen: »Statuskonsumtion og luksuslovgivning«, s. 176-177; Arnoldsson: »Krigspropaganda«, s. 11-12.

rigspolitik.⁶¹ Grundtemaerne i bønner og prædikener fra tiden før bededagsforordningen 1626 er de samme som i litteraturen i tiden derefter. Der er med andre ord tale om, at propagandalitteraturens almindelige temaer og hovedtanker blev undfanget af det danske præsteskab allerede før udsendelsen af den kongelige forordning. Tilmed er det muligt, at forordningen allerede i sin tilblivelse var påvirket af gejstligheden. Bededagsforordningens ophavssituation er uklar, men sandsynligvis fik bispekollegiet lov til at gennemgå forordningens tekst inden dens offentliggørelse.⁶²

Det var kongens rolle i propagandalitteraturen, der var vigtig i indenrigspolitisk henseende. Først og fremmest frikendte propagandalitteraturen Christian IV for ansvar for Kejserkrigen. Heldvads, Nesteds, Braads og andres skrifter afviste adelens kritik af kongens udenrigspolitik. Ifølge disse forfattere led Danmark ikke som følge af kongens udenrigspolitiske ærgerrighed. Krigen og lidelserne var tværtimod uundgåelige resultater af den udbredte vantro i hele den danske befolkning; derfor bar også aristokratiet sin del af skylden.

Men dernæst foretog propagandaen en adskillelse af kongens og rigsrådets sag. Bededagsforordningen og de dermed forbundne bønner og prædikener afspejler ikke adelsvældens politiske ånd, men fremstiller kongen som en politisk skikkelse, der er højere placeret end rigsrådet og adelen. Kongen kendetegnes ved sin allestedsnærværelse, rigsrådet ved sit fravær. Selv om adelstanden og rigsrådet ikke omtales eksplicit i litteraturen, satte deres modstand mod kongens indblanding i den tyske krig dem på en måde i direkte modstrid med Guds vilje.

61. Der er mindst et lignende værk, som ikke er skrevet af en gejstlig. Søren Tvilling, Christian IV's hofkomponist under Kejserkrigen, skrev mindst to korte korkompositioner, som også kritiserede Danmark for folkets ondskab og truede med Guds retfærdige vrede. Tvilling: *Det himmelske Væck-Op/ Det er: Herrens Trohertige Advarsell/ Formaning/ Trusel/ og endelig hans Retfærdige Vredis Timelige og Evige Straf...*, København 1704. Angul Hammerich kendte til endnu ét værk fra Kejserkrigens tid, men værket synes ikke at være bevaret nu: *Et Pligtanker, alle trohjertige og godfrygtige Christne, som nu udi denne sidste Verdens susende og brusende Storm udaf de gruelige ophævendes Bølger ynkeligen hid og did slaaes og moxen undertrykkes*, København 1626. Se Angul Hammerich: *Musikken ved Christian den Fjerdes Hof*, København 1892, s. 86-87.

62. »Acta Synodi Dionysianæ Roskildiae 1626,« Det kongelige Bibliotek, Håndskriftsamlingen, Kall 489, 4o. Skønt synodalakterne er udaterede, følger de umiddelbart efter nogle med datoen 14. juni 1626. Men aktstykkerne fra præstemodet viser, at den udvalgte prins Christian (V) og regeringsrådet gav et udkast af bededagsforordningen til gejstligheden: »Sed et insuper à Serenissimo Principe Electo et Senata Regni jam quoq mandatur de modo Litanicarum hoc tali tempore peculiari, hieut sequitur«. Forordningens tekst følger umiddelbart efter det.



Rundetårn opført af Christian IV mellem 1637 og 1642. På tårnet ses den rebusagtige inskription, som kongen selv havde udtænkt, og som kan oversættes til »Lad Gud styre rettroen og retfærden i kong Christian IV's hjerte«. Men også i tårnet som sådan ligger måske en religiøs symbolik: »Herrens navn er et fæstningstårn« hedder det i Ordsprogenes Bog (18,10). (Her gengivet efter Christian IV og Europa, København 1988, planche XXXIX, s. 585).

For det tredje angav det sprog, som blev udviklet i krigstidens propaganda-litteratur, tonen for den danske hofkultur i 1630'erne og 1640'erne. Den gav dermed Christian IV et ideologisk redskab af nytte i den forfatningsmæssige strid med rigsrådet i de sidste år af hans regering. Kongens nye placering over rigsrådet var klart nok én side af sagen, kongens nære forbindelse med den Almægtige var en anden. Skønt monarkiet altid var nært knyttet til Gud i europæisk politisk kultur, var forbindelsens intime karakter i den religiøse litteratur fra Kejserkrigens tid en markant nyhed i den danske politiske diskurs. Ikke mindst i ikonografien fra Christian IV's hof i de sidste atten år af hans regering dukkede en række af de nye politiske elementer synligt op. Man behøver blot at se på malerkunsten (f.eks. malerierne af »Christian IV i dampbad« og »Christian IV som mægler«), bygningsudsmykningen (f.eks. rebusen på Rundetårn og interiøret i kongens bedekammer på Frederiksborg slot) eller billedhuggerkunsten for at finde eksempler. Samtidig med at kongen søgte at opnå politisk og finansiell uafhængighed i forhold til rigsrådet, søgte han også at retfærdiggøre dette mål ved at understrege monarkiets guddommelige natur og formål.⁶³

Afslutning

At en dansk indgriben i krigen i Tyskland var nødvendig af politiske grunde – for at forebygge et papistisk eller kejserligt angreb på Danmark – spillede en ganske beskeden rolle i den danske propaganda under Kejserkrigen. I hovedsagen anslog den helt andre temaer – temaer, der var almindelige i tidens andagts- og opbyggelseslitteratur. Hovedtemaet var, at katastrofer – som f.eks. krig, hungersnød og pest – var synlige manifestationer af Guds vrede, nedkaldt over det danske folk på grund af dets synder. Dansk krigspropaganda blev dermed gennemtrængt af en særlig religiøs tone. Eftertrykket lå på krigen som et redskab for Gud til at prøve danskerne med, ligesom han – i Det gamle Testamente – havde prøvet israeliterne. Derved skete en »internalisering« af skylden for krigen. Krigen var ikke en politisk eller militær nødvendighed, som man var tvunget ud i af fjenderne; nej, krigen var en uafvendelig straf fra Gud, som danskerne

63. Hugo Johannsen: »Regna firmat pietas«; idem: »Den ydmyge konge«; Sebastian Olden-Jørgensen: »Statsceremoniel, hofkultur og politisk magt i overgangen fra adelsvælde til enevælde – 1536 til 1746«, *Fortid og nutid* 1996, s. 3-20; Meir Stein: *Christian den Fjerdes Billedverden*, København 1987.

kunne takke deres egensindige ondskab for. Krigen var ikke politik, den var udtryk for en guddommelig dom.⁶⁴

Denne internalisering af skylden for krigen, som den danske krigspropaganda var så stærkt præget af, må ses i en dansk indenrigspolitisk sammenhæng. Den danske indblanding i Kejserkrigen førte til en lang og bitter kamp mellem Christian IV og rigsrådet, som satte Danmarks *dyarki* ud af funktion, og som først sluttede med Statsomvæltningen i 1660. I den danske krigspropaganda i anden halvdel af 1620'erne ses for første gang et principielt skifte i måden, på hvilken det danske monarki opfattede sin rolle i den danske statsorden. Kongen så ikke længere sig selv som en *primus inter pares* vis-a-vis rådsaristokratiet, men som indehaver af et særligt ophøjet embede med ansvaret for den danske stats velfærd. Denne ændrede opfattelse af monarkiets rolle er en vigtig forudsætning for enevældens indførelse i Danmark. Det er ikke sandsynligt, at Kejserkrigens propagandalitteratur var årsag til skiftet i forholdet mellem monarki og rådsaristokrati, men litteraturen kan i det mindste bruges som et barometer på denne forandring. Hofkulturen og den politiske diskurs i Danmark forandrede sig i kølvandet på Kejserkrigen. Prædikenerne og bønnerne til støtte for Christian IV's udenrigspolitik i slutningen af 1620'erne er blandt denne udviklings første forløbere.

Man kan ikke sige, at hverken de gejstlige propagandister eller kongen selv stræbte efter at indføre enevælde allerede fra slutningen af 1620'erne. Men propagandalitteraturen havde givetvis en dybere betydning for kongemagtens udvikling i tiden før Statsomvæltningen i 1660. Den lutherske gejstlighed, som skrev bønnerne og skillingsviserne under Kejserkrigen, var med til at skabe den senere absolutismes særlige sprog og begrebsverden.⁶⁵

64. Dette »dies irae, dies illa«-tema er ikke ukendt i den katolske propaganda fra Trediveårskrigen tid. Se Robert Bireley: *Religion and Politics in the Age of the Counterreformation. Emperor Ferdinand II, William Lamormaini, S.J., and the Formation of Imperial Policy*, Chapel Hill 1981.

65. Forfatteren ønsker at takke følgende kolleger for hjælp og forslag: Michael Bregnsbo, Knud J.V. Jespersen, Knud Korff og E. Ladewig Petersen fra Institut for Historie ved Odense Universitet, Leon Jespersen fra Rigsarkivet og Anni Whissen fra Department of Modern Languages ved Wright State University (Dayton, Ohio, USA).